

Murguía e “a demostración histórica” de Galicia

Ramón Villares

Real Academia Galega

ORCID: 0000-0003-0692-0257

Con ocasión do primeiro centenario do nacemento de Murguía en 1933, a revista *Nós* dedicoulle unhas páxinas especiais e o seu director, Vicente Risco, escribiu un longo ensaio interpretativo sobre a figura do patriarca, logo publicado na revista *Arquivos do Seminario de Estudos Galegos*. En ambos os casos, sublíñase como achegas decisivas de Murguía a “demostración étnica” e a “demostración histórica”. Deste último trazo é do que me quero ocupar nesta sesión, pois da primeira xa o fixo o profesor Ramón Máiz ao analizar o paradigma do celtismo como núcleo esencial do seu pensamento. E tampouco me ocuparei do liderado político do rexionalismo galego, que fará Justo Beramendi. A miña intervención céntrase, pois, na formación de Murguía como historiador e na avaliación da súa obra historiográfica como expresión desa “demostración histórica” de Galicia, da que falaba Risco.

Murguía foi un autor certamente prolífico que se achegou a moi diversos eidos, desde o romance e a poesía ata o xornalismo. Pero sen ningunha dúbida, a súa obra máis extensa e influínte foi a de carácter historiográfico. Así era visto polos seus coetáneos, así o catalogaron os seus primeiros biógrafos e así pode considerarse tamén hoxe. El foi tamén un pensador da identidade histórica galega, alén dun gran prosista e, desde logo, un “polígrafo destemido”, como o alcumou un dos seus primeiros biógrafos, Aurelio Ribalta. Alén diso, foi un líder político do rexionalismo galego finisecular e un promotor de institucións como a Academia Galega. Profesionalmente non se afastou moito do que foi práctica común na cultura histórica europea do século XIX, na que se mesturaban con frecuencia a presenza nos medios de comunicación (revistas, xornais, editoras) con liderados políticos, do que foron exemplos senlleiros o francés François Guizot, o galego Eduardo Chao ou o portugués Alexandre Herculano; todos eles importantes historiadores e, ao tempo, relevantes políticos. No caso de Murguía, o seu exercicio

da política non chegou a estes niveis, manténdose no plano do escritor, do arquivista e do construtor dunha idea de Galicia.

Neste contexto, voume ocupar de darlle unha ollada global á obra de Murguía como historiador, tanto no sentido da súa formación no contexto historiográfico do seu tempo, coma no de avaliar a súa obra persoal como historiador de Galicia. Para dicilo coas súas propias palabras, el foi un fillo da súa Terra pero tamén do seu Tempo, dada a súa obstinación en construír unha idea de Galicia con base historicista sobre a que crear un proxecto político e ideolóxico.

Foi sensible aos seus devanceiros sen ficar nunca preso das súas ideas e, por outra banda, procurou colocar a súa obra de historiador nos parámetros propios do que se coñece como “o século da historia”, como se considerou o século XIX. Debo advertir de entrada que o pensamento (historiográfico) de Manuel Murguía, sen que fose nunca exposto dun modo explícito e sistemático, pódese rastrear ao longo de gran parte da súa obra escrita, que foi ampla e diversa, tanto no campo literario e xornalístico coma no historiográfico ou no da crítica literaria e artística. Deixarei á marxe a abondosa produción xornalística, que foi a súa ocupación de mocidade e que non abandonou en toda a vida, para me centrar de forma exclusiva na obra como historiador, pois foi nos relatos históricos ou, eventualmente, de natureza política onde Murguía expuxo con maior amplitude e contundencia a súa idea da historia aplicada ao caso galego.

UNHA FORMACIÓN AUTODIDACTA

Na historia da cultura galega é frecuente encontrarse con figuras que son capaces de elaborar unha obra senlleira desde unha formación escasamente regrada, isto é, autodidacta. Aconteceulle así aos rexionalistas e mesmo aos membros, xa máis cultivados academicamente, da xeración Nós. O caso de Murguía é un exemplo acaído. Cando Murguía fala por primeira vez da necesidade de escribir unha historia de Galicia, en 1856, o autor é ben consciente da tradición intelectual na que se quere inserir. Coñece algunhas obras de devanceiros da Ilustración, como Sarmiento ou Cornide, e conceptúa de modo axustado as achegas de historiadores como Verea y Aguiar ou Martínez Padín. Pero os seus coñecementos sobre as diferentes fases da historia de Galicia, así como sobre a evolución da ciencia histórica en xeral, son aínda moi sumarios. Pola contra, cando se publican os dous primeiros tomos da súa *Historia de Galicia*, dez anos despois, a concepción global do pasado de Galicia aparece moito máis madura e, sobre todo, amosa unha certa familiaridade intelectual coa historiografía coetánea, especialmente francesa e portuguesa. Unha parte dos pasos dados por Murguía na súa formación como historiador pode inferirse dos contidos das cartas recibidas, recollidas nos dous

primeiros volumes das *Cartas a Murguía*, que cobren o período de 1855 a 1885 (Barreiro e Axeitos 2003 e 2005).

Hai que comezar por advertir que Murguía é un escritor de historia escasamente profesionalizado. Non estudou, como fixeron algúns coetáneos seus —José Villaamil y Castro ou Antonio López Ferreiro— na Escola Superior de Diplomática, na que se formaba daquela o Corpo de Arquivos e Bibliotecarios de España, dado que as materias que nela se cursaban (paleografía, arqueoloxía, linguas, historia de España e bibliografía) eran moito máis axeitadas para os estudos históricos que as existentes nas titulacións universitarias tanto de Dereito como de Filosofía e Letras (Peiró e Pasamar 1996). Esta Escola, que se fundara no ano 1856, tivo como primeiro director a Modesto Lafuente, o máis relevante historiador da España liberal. A aparición desta institución coincide temporalmente coa estadía de Murguía en Madrid, facendo vida bohemia e literaria, pero non consta que se seguise os seus cursos. Parece que en 1859 fixo algunhas xestións, a través de José Rodríguez Seoane, para entrar nesta Escola, pero non chegaron a se concretar (Barreiro 2012). Malia todo, a profesión máis estable de Murguía foi a de arquivista, que mesmo lle permitiu elaborar algúns textos moi relevantes —e pouco coñecidos— como a *Memoria sobre el Archivo General de Galicia* (A Coruña, 1871) destinada ao ministro de Fomento, Manuel Ruiz Zorrilla, quen fora o seu valedor para ingresar na dirección do arquivo de Simancas.

Aínda que a “Gloriosa Revolución” de 1868 lle permitiu converterse en arquivista, Murguía nunca acadou o status de historiador académico ou profesional. Unha hipótese, entre moitas posibles, está na propia marxinação que a Academia da Historia fixo da súa persoa e obra, con frecuencia criticada severamente nas páxinas do *Boletín* da mesma, ou en informes confidenciais, como o publicado en 1892 a propósito do tomo terceiro da *Historia de Galicia*, como sinala Durán (1999), no que Murguía advirte claramente a man do administrativista Manuel Colmeiro, como denuncia no celebrado artigo publicado en *La Voz de Galicia* no 1896, “¡Por fin llegaron los renombrados garbanzos de Fuente Saúco!”. De feito, os membros da Academia da Historia que tiñan orixe galega, como o citado Colmeiro ou o político —e antigo provincialista— Romero Ortiz, ben pouca sensibilidade amosaron pola historia de carácter rexional.

A formación historiográfica de Murguía foi, pois, a dun autodidacta que aprendeu os rudimentos da literatura histórica nas redaccións dos xornais máis do que nas aulas académicas e universitarias. Así o vía en maio do 1933, con ocasión do seu primeiro centenario, un editorial do “boletín mensual da cultura galega” e principal publicación nacionalista da preguerra, a revista *Nós*: “erudito e investigador, coma todo-los galegos, autodidacta, sen mestre, sen precedente, sen máis guieiro qu’o seu talento formidábele e o seu seguro i atinado senso das

cousas” (Nós 113, p. 74). Non obstante, a lectura dos seus libros permite observar algunhas das súas influencias intelectuais máis notables.

Como ten sinalado Vicente Risco —autor do texto anterior—, a bibliografía que mellor manexa Murguía, alén da de autores galegos ou españois, é a de carácter histórico de orixe francesa, sendo moito mais raros os textos escritos en portugués ou italiano. A nómina de autores mencionados por Murguía é abondosa e non é do caso reproducila aquí, aínda que cómpre distinguir entre aqueles que emprega para efectuar os primeiros tomos da *Historia* (anos sesenta) e os que aparecen mencionados no *Galicia* ou na segunda edición dos dous primeiros tomos da *Historia de Galicia* (1901), na cal a presenza de autores estranxeiros é moito máis numerosa. Na época formativa murguía, os nomes dos franceses Thierry (Amédée e, nomeadamente, Augustin), de Mignet e do portugués Herculano resoan con frecuencia na súa prosa histórica. A estes cómpre engadir as frecuentes mencións que, en épocas posteriores, fai de autores dedicados ao estudo das linguas, as razas ou as civilizacións antigas, celtas, galas e romanas, como M. Müller, Mortillet, Edwards, Gobineau, Fustel de Coulanges, Viollet-le-Duc ou Cartailhac, case todos eles franceses ou lidos en versión francesa. Un elenco bastante completo das fontes históricas e bibliográficas que empregou Murguía pode atoparse no ensaio biográfico feito por Risco no ano 1933, ao que me remito para maior precisión (Risco 1976).

Pero máis que as presenzas, tamén hai que sinalar as ausencias ou as mencións esporádicas. Entre elas, parece rechamante que cite só de pasada a François Guizot, verdadeiro fundador da historia liberal en Francia e da institucionalización da disciplina desde o seu posto clave de ministro de Instrución Pública na monarquía de Luís Filipe I, ou que amose coñecer a influínte obra, tanto na literatura coma na historia, do vizconde de Chateaubriand, un dos principais inspiradores da historia romántica, dada a suxestión que a lectura que libros como *Les Martyrs* provocou en autores como Guizot ou Augustin Thierry, segundo propia confesión posterior deste último (Thom 1999). Tamén sorprende que Murguía non frecuentase a lectura de Alexis de Tocqueville sobre a revolución francesa, publicada nos anos cincuenta, nin a prosa de Jules Michelet, un autor que lle acaería ben ao noso patriarca polo seu estilo vigoroso e o profundo amor ao pobo miúdo, gran protagonista da historia e autor, entre outras obras clásicas, dunha xuvenil introdución á historia de Francia. Talvez estas ausencias teñan que ver coa temática moderna analizada por estes autores, que non cadraba ben coa obsesión murguía de procurar sobre todo as orixes celtas de Galicia. Unha lagoa semellante atópase respecto dos historiadores teutóns, que tampouco lle foron especialmente familiares.

Coñecemos, entre outros termos posibles de comparación, as influencias que tivo o portugués Herculano e as diferenzas son notables. Na prosa de Herculano,

ademais dos Thierry, está presente a obra de Guizot e, sobre todo, a de moitos historiadores alemáns, como Savigny, Ranke ou Justus Möser, o xigante de Osna-brück, considerado polo portugués como un “dos máis ilustres historiadores modernos” (Torgal, Mendes e Catroga 1998). Infelizmente Murguía non se lucrou da tradición historiográfica alemá, que moito lle podería servir pola paixón historicista que soubo insuflar en toda a cultura europea do século XIX, nin tampouco da historiografía política inglesa, aínda que semella coñecer algo da obra de Macaulay e de Carlyle.

Con todo, as obras de historia máis influentes na Europa occidental e mediterránea de mediados do século XIX son, sen dúbida, as francesas, de modo que Murguía non fai senón beber da fonte intelectual máis caudalosa do seu tempo. Incluso en medios tan pouco afrancesados coma os da monarquía portuguesa (emparentada daquela cun descendente da familia teutona Saxe-Coburgo), a chegada de libros de historia ingleses á corte de El-Rei Pedro V (1856-1861) é posible grazas á relación familiar que este monarca ten co seu tío o príncipe Alberto, o culto marido da raíña inglesa Vitoria, con quen dialoga en longas epístolas sobre as ideas e obras de Tocqueville, Burnet ou Clarendon como fonte de inspiración para o exercicio do goberno (Mónica 2000).

En suma, a información bibliográfica de Murguía non era completa pero, dado o seu carácter autodidacta e as dificultades mesmo persoais nas que tivo que procurar a súa formación, non deixa de resultar asombrosa a amplitude e actualidade das súas fontes intelectuais, nas que, como ten observado Risco, primaban especialmente os libros de publicación máis recente. Era a obsesión pola novidade da que nin o propio Risco estaba libre...

UNHA OBRA FUNDACIONAL

Hai varias ideas centrais no seu pensamento que, con poucas intermitencias e variacións, manterá Murguía durante toda a súa vida como escritor e como intelectual. A primeira, de natureza político-ideolóxica, é a filiación liberal progresista, que abraza na mocidade madrileña e que non abandonará nin cando se produza a súa viraxe cara ao rexionalismo. Esta matriz ideolóxica permitiralle, ademais, elaborar un concepto de Galicia como nación que ten sido considerado como a variante liberal e “manciniana”, na análise de Ramón Máiz, do seu pensamento como rexionalista, na que os elementos de carácter orgánico e obxectivo terían sido compensados pola presenza de valores claramente voluntaristas, propios dunha conciencia política de natureza cívica.

Unha segunda liña de pensamento, que ten que ver coa súa formación intelectual nas fontes do romantismo liberal francés, é a apelación constante á historia

como o escenario da progresiva conquista da liberdade, na que ten un papel determinante a emerxencia do “terceiro estado” (estudado e mitificado por autores como Agustín Thierry, de quen Murguía era moi devoto) que, no caso do noso autor, se asimila á posición do campesiñado galego, a quen Murguía dirixe moitas das súas proclamas e dos seus propios textos. Trátase dunha atribución a este terceiro estado dunha potencialidade que só o paso do tempo poderá facer patente, pero que revela esta matriz liberal do pensamento murguían.

E, en terceiro lugar e de forma moi preferente, mantén Murguía unha concepción historicista da sociedade que aplica, de forma sistemática, á súa visión de Galicia. Neste historicismo hai, ademais, un nervio central que organiza toda a súa arquitectura interpretativa, que é a “racialización” do pasado histórico. Racialización que se expresou, como é ben sabido, na elaboración do mito céltico como un dos mitos orixinarios da sociedade galega. O punto de encontro de todas estas liñas de pensamento sitúase na súa concepción da historia como a fonte de inspiración esencial para entender o mundo no que vive: “nunca como no actual século —asevera Murguía— foi a historia a verdadeira mestra dos homes”.

Esta obra está contida en dous libros maiores e, logo, nun longo ronsel de artigos e pequenos contributos ou biografías especializadas. O primeiro destes libros maiores é a *Historia de Galicia*, comezada a publicar por entregas en 1865/66 na imprenta de Soto Freire (Lugo), que supuxo o esforzo intelectual máis importante de Murguía no tocante á definición dunha idea de Galicia con criterio historicista. Aínda que ficou inacabada e a escribiu e publicou en fases moi diversas da súa vida, a memoria de Murguía está asociada á que, biógrafos coetáneos como Aurelio Ribalta, consideraban a “magna obra” da *Historia de Galicia*. Unha segunda obra maior é *Galicia*, publicada en 1888 en Barcelona. Consiste este libro nunha presentación global da cultura do país, así como nunha exposición singularizada da historia, dos movementos artísticos e dos persoeiros das principais cidades de Galicia. Unha longa introdución (case unha cuarta parte do libro) sobre os tempos prehistóricos, a poboación céltica, mitos, crenzas e costumes constitúe a versión máis acabada que Murguía elaborou da cultura galega. A obra *Galicia*, concibida mesmo para lectores non galegos dentro da obra colectiva *España. Sus monumentos y artes. Su naturaleza e historia*, formaba parte da eclosión da cultura rexional na España finisecular, como amosa a vitalidade da revista *La España Regional*, na que Murguía sería un dos colaboradores importantes, xunto ao navarro Arturo Campión ou o catalán Pella i Forgas, director da publicación.

A obra historiográfica de Murguía tivo outras achegas importantes, como *Don Diego Gelmírez*, publicada en 1899 e que recibiu críticas moi severas (e algo inxustas) do positivismo académico español. Tamén forma parte da súa preocupación histórica o libro, premiado en concurso literario, dedicado ao estudo do foro e da

organización da propiedade territorial en Galicia (*El foro. Sus orígenes, su historia y sus condiciones*, 1884), temática que daquela estaba moi na moda pola urxencia de rematar a redacción do Código Civil (1889), no que se lles daba cabida a dereitos civís específicos, como os das coroas de Aragón ou de Navarra. No caso galego, rexía unha certa ambigüidade entre o foralismo territorial e o réxime do foro como fórmula de cesión agraria, vixente en Galicia desde o século XIII. Era o tema foral, desde os tempos nos que participou nos debates do Congreso Agrícola Galego (1864), un dos asuntos preferidos de Murguía á hora de explicar o carácter campesiño e popular da formación da identidade histórica de Galicia. Para escribir o libro sobre *El foro* tivo a axuda do seu vello compañeiro de estudos, o gran civilista —e tamén ministro con Cánovas— Saturnino Álvarez Bugallal, un dos principais promotores da codificación que se condensou no Código Civil español de 1889. Con todo, Murguía nunca tirou todas as consecuencias que podería ter o foralismo na formación da identidade galega, como foi o caso do dereito civil catalán e doutros territorios hispanos, como mostra a relevante obra do xurista catalán Manuel Duran i Bas.

En substancia, é na *Historia de Galicia* e no *Galicia* onde se atopa todo o potencial explicativo que Murguía tivo do pasado galego, do seu proceso formativo e das súas limitacións ou fracasos, merecendo unha especial consideración o “Discurso preliminar” de 1865 (levemente revisado na reedición de 1901), onde se resume o cerne do pensamento historiográfico dun autor que, malia comezar a súa carreira de escritor como xornalista, axiña se debrozou nos estudos históricos.

As razóns que impulsan a Murguía cara aos estudos históricos non semellan de todo claras nos perfís biográficos que ata agora se coñecen da súa figura. Como é ben sabido, a súa gran paixón de mocidade foi o xornalismo e mesmo a creación literaria, tanto en prosa coma en verso: “los versos fueron mi ilusión primera”, reconece nun poema publicado en honor do cronista muradán Ramón de Artaza en 1903. Algún dos seus textos máis xuvenís, como *Desde el cielo*, publicado en folletín polo xornal madrileño *La Iberia*, mereceu longo aplauso do público, así como outros romances do estilo do *Diego Gelmírez*, publicado en folletín no ano 1859. Con todo, axiña abandonou tanto a literatura coma o xornalismo activo, para se debrozar no cultivo da historia. Como diría W. Fernández Flórez en 1913, Murguía deixou de ser “el posible Walter Scott” de Galicia para se dedicar á “labor aridísima, costosa y obsesionante de la investigación histórica. Y así fue como Galicia pudo tener cronista de su vida” (Durán 1999, p. 218).

No ano 1856 publica no xornal vigués *La Oliva*, fundado polo seu compadre Alejandro Chao, un artigo titulado “De la historia de Galicia”, no que aparecen xa algunhas das principais obsesións que manterá de por vida respecto do pasado histórico galego, entre elas a do celtismo, que non dubida en cualificar entón

como “la gran cuestión”. Murguía denuncia, neste substancioso artigo o descoñecemento que existe na “literatura patria” da historia galega, da que salva só os nomes dos ilustrados Martín Sarmiento e Xosé Cornide e do liberal José Verea y Aguiar, aínda que advirte que nos últimos anos “jóvenes de talento y porvenir se arrojaron a la harto penosa tarea de revolver viejas crónicas y desempolvar manuscritos”, pensando tal vez en Benito Vicetto, con quen daquela se levaba moi ben.

Neste artigo acaba por confesar que leva seis anos recollendo “apuntaciones” para publicalas algún día como historia de Galicia: é a primeira confesión da súa vocación de historiador, que tamén aparece de cando en vez no seu epistolario, por exemplo nunha carta de Vicetto de febreiro de 1858. A vocación pode estimarse precoz, sobre todo se temos en conta a ausencia de formación académica no campo da historia, como logo veremos. Esta afección á historia acrecentouse a partir de 1858, cando, xa casado con Rosalía de Castro, o novo casal retorna de Madrid a Galicia morando en diversas cidades. Produciuse neste tempo o que, para Aurelio Ribalta, supuxo un xiro na vida intelectual de Murguía, ao pasar de ser “un home de imaxinación” a se converter nun “sabio erudito”. Foi, no sentir deste precoz biógrafo murguían, a consecuencia dos consellos dun parente que Murguía se dedicou aos estudos históricos (Ribalta 1888, p. 649). Non parece suficiente explicación, pero o certo é que desde esta época Murguía vaise consolidando no panorama cultural de Galicia como o historiador por excelencia, por cima de coetáneos tan brillantes como Benito Vicetto, xornalista e romancista de éxito, e con maior eco social que autores algo máis novos, como José Villaamil y Castro, moito máis debuzado na erudición e na historia da arte.

Unha mostra deste crédito de Murguía como historiador ponse de manifesto no apoio que recibe para publicar a ansiada historia que estaba preparando, con ocasión do Congreso Agrícola Galego, celebrado en Compostela durante as festas do Apóstolo do ano 1864. Despois de gastar moitas horas e varios días na discusión sobre a reforma do sistema foral e as desvantaxes da lei hipotecaria, Murguía é escollido para tal mester, como froito dunha proposta presentada ao congreso por parte do conde de San Juan (Vicente Calderón), Antonio Casares, Leoncio Perejón, Vicente Martínez de la Riva e Justo Pelayo Cuesta:

Reconocida por todos los amantes de Galicia la absoluta necesidad de escribir la esclarecida historia de este antiguo Reino, y en consideración a las relevantes cualidades de un hijo del país, cuyos notables trabajos históricos y bibliográficos han merecido recientemente el aprecio general y honrosas distinciones por parte de la Academia de la Historia y de la Dirección General de Instrucción

Pública, los que suscriben tienen la honra de proponer al Congreso Agrícola se digne acordar:

1º La conveniencia de escribir la Historia de Galicia.

2º Dirigirse a las Diputaciones provinciales para que se sirvan subvencionar dicho trabajo literario con la suma anual de 4.000 reales cada una, durante seis años.

3º Proponer para el desempeño del mismo al distinguido literato D. Manuel Murguía, que por su parte deberá comenzar la publicación de la Historia de Galicia en el año segundo, a contar desde la fecha en que las diputaciones adopten el acuerdo mencionado en el párrafo anterior.

Este apoio do Congreso Agrícola non foi un brinde ao sol, pois sabemos que as deputacións galegas subsidiaron parcialmente a publicación da obra de Murguía, malia a pouca acollida dos subscritores, como recoñece o propio “patriarca” en epístola a Pondal escrita en 1882: “del país no espero nada, visto lo que me pasó con el primer cuaderno de la Historia, que apenas llegaron a veinte los suscriptores” (Ferreiro 1991, p. 108). Pero talvez o máis relevante da proposta do Congreso de 1864 sexa o propio feito de que se tomase en consideración, despois da confrontación política a que deran lugar as sesións do congreso. Isto revela que os sectores de orientación progresista, no que militan varios dos asinantes da proposta, consideraban que a rexeneración de Galicia, ademais de tender camiños de ferro ou redimir os foros, pasaba por unha recuperación da súa historia e da súa cultura.

A urxencia de escribir unha historia de Galicia estaba no ambiente cultural e político da época, dado que tanto Murguía coma Benito Vicetto e mesmo Barros Silvelo concibiran o proxecto de redactar unha historia xeral de Galicia polas mesmas datas. A obra historiográfica de Murguía enténdese, pois, nun contexto histórico de grande actividade cultural, pero tamén de “provincialización” do progresismo político e de mitificación de acontecementos anteriores, como a “revolución” de 1846 ou o banquete de Conxo. Unha parte deste ambiente intelectual evocouno o mesmo Murguía na obra *Los precursores* (1885), verdadeira autobiografía dunha xeración prodixiosa forxada na Galicia dos primeiros anos do provincialismo político e do romantismo cultural.

Con todo, o apoio social e institucional recibido por Murguía, así como por outros cultivadores da lingua e da historia de Galicia, non deixou de ser episódico. Como intelectuais autodidactas e carentes de inserción na maraña burocrática da administración (pois a condición de arquivista de Murguía sufriu abondosos cortes), as súas obras eran basicamente froito dunha decisión persoal. Neste sentido é como se pode entender mellor a confesión murguía de que afrontou a escritura da *Historia de Galicia* por “amor sagrado á terra” (Murguía 1901, I, p. XLVII). As

razóns desta debilidade institucional eran de moi diversa índole: desde as propiamente académicas ata aquelas que fan referencia á peculiar maneira con que se resolveu en Galicia a crise do Antigo Réxime, onde remaneceron con forza grupos sociais e, sobre todo, pautas culturais vencelladas á Igrexa e á nobreza e fidalguía, aínda fortemente labregas e máis ocupadas na defensa dos seus predios do que na construción dunha historia nacional de Galicia, como en diversas ocasións ten lembrado a prosa de Otero Pedrayo.

En suma, a obra historiográfica de Murguía foi ambiciosa nos seus obxectivos, extensa nos seus resultados e froito dunha paixón persoal do autor. Supuxo unha fonda ruptura coa tradición anterior e foi quen de fixar algúns dos fitos máis senlleiros do percorrer histórico de Galicia. Fixo do estudo do pasado, dun pasado glorioso habitado por unha raza superior e adornada dos mellores valores, como era a celta, unha metáfora explicativa dos éxitos e fracasos de Galicia. E, sobre todo, foi a obra que lle achegou á cultura galega a máis coherente fundamentación ideolóxica do feito diferencial de Galicia, no período histórico no que se estaba a construír o Estado-nación español. Ao seu modo, foi o contrapunto do historiador Modesto Lafuente, cuxa obra foi soporte esencial do nacionalismo liberal español do século (Villares 2005).

UN HISTORIADOR NACIONAL

A obra de Murguía debe poñerse en relación coa tendencia romántica e liberal da Europa occidental da primeira metade do século XIX, consistente na redacción de ensaios que teñen como obxectivo a construción dunha historia nacional, nun momento onde a historia actúa como un dos grandes paradigmas intelectuais da cultura da época. Como é ben sabido, o século XIX é o século da historia. O desenvolvemento da tradición ilustrada en Francia, por parte dos historiadores liberais (Guizot, Thierry ou Michelet), ou a crítica da razón ilustrada levada a cabo nos países alemáns (nomeadamente, en Prusia) polos herdeiros de Herder, Humboldt e Hegel, como son Niebuhr ou Ranke, son os dous puntos de referencia da historia europea do momento. Esta conversión da historia universal (da “humanidade”, en palabras de Herder, “dos costumes” en versión de Voltaire) en historia nacional é unha das grandes realizacións do liberalismo europeo.

Florecen, deste modo, as historias nacionais, que se constitúen nun dos soportes da “Nation Building” en toda Europa, tanto no seo de Estados nacionais progresivamente consolidados (o exemplo máis paradigmático é Francia) coma no de culturas que, carentes de Estado propio, atoparon en filólogos e historiadores os seus grandes profetas ou, cando menos, os “escultores” primeiros das súas identidades nacionais. O percorrido historiográfico do prusiano Leopold von

Ranke, que comeza cos “pobos latinos e xermánicos” e acaba facendo historias de Alemaña, Francia ou Inglaterra, é unha boa ilustración desta tendencia á nacionalización da historia. O estudo da historia será, deste modo, unha panca esencial para o deseño da política dos Estados nacionais europeos do século XIX, aínda que o desenvolvemento da historiografía española fose moi deficiente neste período, como con mágoa recoñecen algúns historiadores españois atentos á evolución da historiografía europea, especialmente francesa e alemá (Ruiz 2000).

O caso da Península Ibérica non foi alleo a esta tendencia. A cultura liberal (e romántica) da España de mediados do século XIX promoveu, no campo da historia, a nacionalización do pasado, isto é, a elaboración dun discurso histórico que lexitimase a construción do Estado liberal, como froito da evolución inexorable da civilización. Así como se “nacionalizaron” os bens desamortizados ou os exércitos populares (chamados milicia “nacional”), tamén se “nacionalizou” o pasado, facendo recuar ata os tempos máis antigos o punto de partida das nacións en construción. Exemplo emblemático desta tendencia foron as varias historias nacionais españolas, que comezan a escribirse na época isabelina da man de autores ben diversos, desde o galego Eduardo Chao ata Alcalá-Galiano, Gebhardt, Patxot ou o propio Pi i Margall, como teñen estudado Cirujano, Pérez Garzón e Elorriaga, (1984) e máis recentemente Álvarez Junco (2013).

A moda das “historias xerais de España” adquire o seu máximo esplendor coa *Historia de España*, de Modesto Lafuente, publicada por primeira vez en 1850, que constituíu a versión canónica do pensamento liberal sobre a historia española, e que foi un dos libros máis lidos da segunda metade do século XIX en España e o de maior influencia ideolóxica na configuración do nacionalismo español, xa que actuou como unha sorte de “Biblia secularizada” ou vademécum para a formación dun espírito nacional (Jover 1981). A historia nacional non ficou reflectida só nas páxinas dos libros dos historiadores, senón que atopou un grande eco en todo un programa de pintura e imaxinería de acontecementos heroicos (desde Viriato ou Indíbil e Mandonio ata O Cíde ou as diversas temáticas vencelladas á “Reconquista”), da que foron cultivadores singulares pintores como Casado del Alisal, Vicente López e moitos outros. A partir da época da Restauración canovista, a institución encargada de administrar e “xestionar” este pasado nacional foi a Real Academia da Historia, “pedra angular” na construción dunha “historia oficial nacional” (Peiró 1995).

Podería dicirse algo semellante do caso portugués, onde grandes figuras do liberalismo político luso, como Alexandre Herculano ou Almeida Garrett, acometen a construción dunha memoria histórica nacional. Os catro volumes da *Historia de Portugal* de Herculano, comezada a publicar no ano 1846, na época da guerra civil da Patuleia, constitúen un labor patriótico, porque para Herculano

“no meio de uma nação decadente, mas rica en tradiciónes, o mister de recordar o pasado é uma espécie de maxistratura moral, é uma especie de sacerdocio”, que el, como historiador, se impón a si propio (Torgal, Mendes e Catroga 1998, I). Para Herculano, como para moitos historiadores coetáneos, o cultivo da historia supuña un compromiso coas xeracións futuras, para as cales escribía. Desta opinión era tamén o noso Murguía.

A orientación predominante das “historias xerais” españolas desta época era a “idea do dominio de Castela na formación da nación española” (Fox 1997), posición que, desde logo, non foi unanimemente compartida pola cultura da España liberal e, moito menos, pola de principios do século xx. Por esta razón, de forma paralela a esta aparición de historias nacionais vencelladas á construción do Estado-nación español, comezan a xurdir interpretacións diferentes, desde unha perspectiva nominalmente definida como rexional, pero que no fondo supoñen unha sorte de historias nacionais alternativas, asentadas sobre culturas diferentes e, sobre todo, en pasados catalogados como diferenciais. Este é o caso das obras de historiadores cataláns como Antoni de Bofarull, arquiteiro e experto en crónicas medievas, pero tamén secretario dos Xogos Florais de Barcelona de 1859, en cuxa *Memoria* manifesta con claridade que “no hi ha hagut poble sobre la terra que, pera enrobustir lo que se diu son present, no haja mirar sempre a dos punts extrems y cardinals, dels quals rebe ell la vida: al passat y al futur: de allí ahont vé: allá ahont va” (Anguera 1999). Un papel semellante xogou o progresista Víctor Balaguer, autor dunha *Historia de Cataluña* “escrita para darla a conocer al pueblo”, que malia a súa baixa calidade científica tivo unha gran difusión popular (Fontana 1988). E se a mitoloxía nacional española se reflectiu na pintura, no caso catalán sería o propio Balaguer quen acabase inspirando ese monumento á memoria histórica que é a denominación das rúas e prazas do ensanche de Barcelona, inzada de figuras e terras vencelladas ás glorias pasadas da coroa de Aragón e da súa expansión polo Mediterráneo, como amosou un estudo feito desde a perspectiva dos coñecidos *lieux de mémoire* cuñados por Pierre Nora (Michonneau 1999).

Esta recuperación histórica do pasado tivo menor plasmación en Galicia, onde a presentación visual (en forma pictórica ou escultórica) dos principais mitos atribuíbles a unha conciencia nacional galega foi algo máis serodia (traslado dos restos de Rosalía a Bonaval en 1891 ou construción do monumento aos mártires de Carral en 1904), salvo naqueles exemplos que daban conta dunha conciencia nacional española en Galicia, como a mitificación de Méndez Núñez (Villares 2017). Pero o traballo de Murguía como historiador é claramente equiparable a este esforzo de elaboración das historias nacionais, que son o gran reto intelectual e político de Europa occidental, tanto no seo dos Estados nacionais plenamente constituídos, coma no seo das culturas nacionais desprovistas de institucións

propias de goberno, desde Galicia ou Cataluña en España (o caso vasco, coa permanencia e mesmo reforzamento das institucións forais despois do Convenio de Bergara, era certamente diferente) ás diversas nacións sen estado da Mitteleuropa danubiana.

A CONCEPCIÓN DA HISTORIA DE GALICIA

Malia esta formación autodidacta, a concepción da historia que ten Murguía sepárase netamente de todos os seus coetáneos galegos e pode soste unha comparación coa historiografía española da época. O prólogo de 1865, ese “outo e gasalleiro portal, como de fidalgo e campesío pazo das mellores lembranzas” (a expresión non podía ser doutro que Otero Pedrayo), ábrese cunha invocación definitoria: “la historia es, bajo cierto punto de vista, la creación propia y original de nuestra época”. Esta é a primeira gran novidade da obra de Murguía: que a elaboración dunha Historia de Galicia non pode facerse á marxe das tendencias historiográficas coetáneas. Coa seguridade que o caracteriza, así o confesa neste prólogo: “imperdonable sería escribir obras como la presente, desconociendo la marcha de las ciencias históricas en Europa”. Murguía pretende, e en boa medida consegue, escribir unha Historia de Galicia que teña as calidades dunha “obra científica”, mesmo rendendo o debido tributo á erudición e ás fontes documentais que estimaba imprescindibles para a elaboración do relato histórico.

En substancia, a obra de Murguía nace “con la noble aspiración de escribir acerca de nuestro país, a la manera que los adelantos del siglo lo demandan”, segundo confesa na reedición da súa obra principal (Murguía 1901, I). Este esforzo por cumprir as esixencias da ciencia histórica coetánea concrétese nunha evidente ruptura con toda a tradición historiográfica galega anterior, incluída a obra máis coetánea, que é a *Historia de Galicia* de Benito Vicetto, tamén comezada a publicar en 1865 e que Murguía despacha de malos modos no seu prólogo (desprezo que Vicetto devolvería anos despois, sobre todo a conta da incapacidade murguía de rematar a obra prometida). Esta ruptura pode analizarse en catro grandes aspectos: no método expositivo, na concepción historiográfica, na interpretación do pasado de Galicia e, finalmente, na súa periodización orixinal.

En primeiro lugar, no relativo ao método, Murguía substitúe o peso da imaxinación e da literatura pola consulta de arquivos e monumentos e pola lectura de textos históricos anteriores. Murguía é a antítese de Vicetto, para quen a historia era ante todo imaxinación, como xa lle suxería en 1858: “Dime lo que piensas hacer de *Historia de Galicia*, si una *Historia* a lo Vereá o a lo Padín, o una *Historia* como la presento y tenemos hablado”. Isto non quere dicir que a obra de Vicetto sexa desprezable ou irrelevante. O propio Vicente Risco considerou este autor

como un autor da “simbólica galega” e, por tanto, un creador dos afectos patrios tan necesarios para a construción dunha identidade colectiva.

Mais volvamos ao noso autor. Sen chegar a ser un completo historiador erudito, Murguía procura no documento ou na observación directa de vestixios artísticos e culturais do pasado (monumentos, folclore etc.) a comprobación empírica das súas afirmacións. En moitos casos sérvese da comparanza entre prácticas culturais e relixiosas antigas coas que el puido comprobar nas súas andanzas por Galicia. Compara o aspecto dos labregos da Maía ou das terras de Lugo con descrições de autores clásicos grecolatinos. E soborda o recurso erudito ao documento escrito, coa advertencia de que para o historiador son útiles “todas as manifestacións do espírito”, desde os monumentos ata a linguaxe, os costumes e os hábitos culturais. O seu método combina a consulta de autores precedentes, nomeadamente Flórez, Masdeu e os ilustrados galegos, coa práctica de “recorrer o país” e de ver in situ, así como a de obter informes de amigos ilustrados coñecedores de diferentes comarcas de Galicia (Barreiro 2012). Era, para dicilo en poucas palabras, unha mestura do método de Herodoto e o do monxe Mabillon.

Nas súas “consideracións xerais”, que preceden a *Historia* de 1865, incorpora varias conxecturas sobre a demografía galega medieval e moderna e leva a cabo unha descrición etnográfica de Galicia, desde os traballos e a relixiosidade ata a indumentaria, sobre a cal fai observacións atinadas na reedición de 1901, en comparanza coa de 1865. Non é esta parte da *Historia de Galicia* a contribución máis brillante de Murguía, pero polo menos certifica esa influencia ilustrada, tamén presente no libro de Vereza y Aguiar, de facer preceder a exposición dos acontecementos cunha descrición corográfica e natural, *more Plinio*, da terra historiada.

En segundo lugar, na concepción da historia, Murguía tamén rompe claramente coa tradición anterior, aínda moi dependente da historia sagrada e dunha periodización que ou ben remitía á Biblia e á historia sagrada, ou ben aceptaba as teses do “tubalismo” e outras orixes heroicas. Para Murguía, as orixes bíblicas de cidades eran “locuras” baseadas en “etimologías aventuradas”. Non se atopará en todo o texto murguián senón unha concepción laica e liberal da historia, concibida como unha “marcha gradual y constante” dos pobos cara á súa liberdade. Ademais, para Murguía, a escritura da historia debe rexerse por unha mestura do método filosófico e de calidade literaria, o que lle permite presentar elegantemente o relato e, ao propio tempo, acometer unha interpretación dialéctica e xeralizadora dos sucesos históricos, nos que xa non intervén a Providencia, senón a natureza das cousas, como subliña no seu prefacio á reedición da *Historia* de 1901:

En buena hora se conozcan la carta puebla y el privilegio, el sello de plomo y el viejo pergamino, el concilio y las cortes, los concisos anales y la crónica llena de

ingenuidad. Faltarán a quen tanto crea coñecer, como di [Agustin] Thierry de los beneditinos,¹ a intelixencia e o sentimento de las grandes transformacións sociais.

En terceiro lugar, Murguía formula de forma totalmente nova a visión do pasado de Galicia. Non procura un pasado heroico nin adornar Galicia coa presenza de figuras da tradición troiana ou fenicia. O que pretende é explicar como se fundamentou na historia o feito diferencial galego; como desde un pasado glorioso e brillante, por obra do desleixo das súas elites dirixentes, desembocou Galicia nunha sorte de “fracaso” histórico. Murguía, por tanto, non concibe a historia de Galicia como un exercicio de vindicación emotiva de glorias pasadas, como fixera boa parte da historiografía galega dos séculos XVII e XVIII, enfrascada na obsesión de demostrar a “matriz española” de Galicia grazas á antigüidade dos fundadores (gregos ou bíblicos) das súas cidades ou á presenza na súa terra do apóstolo Santiago. Pola contra, Murguía concibe o seu traballo histórico como unha explicación racional dos éxitos e fracasos dun pobo que careceu, sobre todo nos tempos medievais, de dirixentes que estivesen á súa altura: “a los nobles gallegos nada les debe Galicia, más que sus viejos males y su sempiterna postración”. Murguía pretende, pois, facer unha auténtica historia nacional de Galicia, de orientación liberal e laica, na mellor escola dos historiadores liberais europeos, para quen a historia era o escenario no que se desenvolvía a epopea do progresivo dominio do home sobre a natureza, da civilización sobre a barbarie. Que adoptase con entusiasmo a idea de Thierry sobre o “terceiro estado” era unha forma de colocarse no lado das clases sociais emerxentes que, no caso galego, sería o campesiñado que con frecuencia invoca como destinatario último das súas reflexións históricas.

En cuarto lugar, Murguía é anovador na periodización da evolución histórica de Galicia. A idea que un historiador ten do pasado que estuda exprésase mediante a periodización que efectúa do mesmo, nos cortes ou rupturas que establece na evolución temporal e, sobre todo, nas obsesións ou temas fortes que de forma recorrente abrollan no seu discurso. Neste sentido, Murguía fixa con precisión unha división interna da historia de Galicia que, en boa medida, remaneceu ata a actualidade. Establece un punto de partida, que son os celtas como moradores primixenios de Galicia e subministradores dos caracteres máis fortes (e invariables) do pobo galego. Logo, sinala varios *turning-points* que son a romanización, os séculos centrais da Idade Media e a crise do século XV, como fitos máis singulares da enteira historia de Galicia. A partir de principios do século

1 Refírese Murguía á famosa congregación de Saint-Germain-des-Prés, fonte da historia erudita de finais do século XVII en Francia, da que saíu a figura de Jean Mabillon.

xvi, como observou Vicente Risco, o noso autor aproxima en exceso a historia de Galicia á evolución da historia española, pero chama a atención sobre a figura de Carlos III e remata coa guerra contra Napoleón e o propio Rexurdimento que el mesmo vivira e protagonizara.

BREVE CODA

Unha visión sintética das achegas de Murguía á historiografía galega non pode deixar á beira a dimensión política que procura constantemente no pasado as ferramentas para entender o presente e planear o futuro. Porque alén desta periodización feita a grandes alancadas, hai en Murguía dúas ideas fortes que percorren boa parte da súa obra historiográfica e que teñen un elo común. Por unha banda, a afirmación dun signo de identidade do pobo galego, mediante a adopción do paradigma do celtismo. Sería esta a fundamentación nacional de Galicia. E, por outra banda, a explicación de por que Galicia non construíu unha monarquía ou Estado propio, o que Murguía invoca en moitas ocasións como a “anhelada autonomía”, sempre presente como arela, pero nunca plenamente lograda, salvo en tempos de El-Rei don García ou de Afonso Raimúndez. É a contradición que, de forma recorrente, está sempre presente nos textos murguiáns. Pobo histórico e non salvaxe, grazas á forza nutricia nas súas orixes celtas, pero pobo desprovisto de institucións propias; pobo con irmandade europea, grazas á súa condición celta, pero pobo illado dos seus conxéneres, por mares e anchas chairas; pobo que resiste asimilando as influencias exteriores, pero que, paralelamente, non é quen de influír nos alleos; pobo que se mantén idéntico co paso do tempo, pero que carece de elites dirixentes.

Dou cabo a esta revisita á súa obra intelectual, ideolóxica e política con palabras do propio Murguía nas que coloca o pobo galego en perspectiva europea:

Galicia, cuya historia, como la de todos los pueblos europeos, es de ayer, puede decir con entera verdad, que su vida fue más interna que externa, que no se dejó conquistar ni dominar, pero que tampoco fue conquistadora ni dominadora.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Álvarez Junco, José, coord. (2013). *Las historias de España. Visiones del pasado y construcción de identidad*. Barcelona: Crítica; Madrid: Marcial Pons. É o vol. 12 de: *Historia de España*, dirixida por Josep Fontana e Ramón Villares.
- Anguera Nolla, Pere (1999). *Literatura, pàtria i societat. Els intel·lectuals i la nació*. Vic: Eumo Editorial.
- Balaguer i Cirera, Víctor (1863). *Historia de Cataluña y de la corona de Aragón*. Barcelona: S. Manero.
- Barreiro Fernández, Xosé Ramón (2012). *Murguía*. Vigo: Galaxia.
- Barreiro Fernández, Xosé Ramón e Axeitos Agrelo, Xosé Luís, eds. (2003). *Cartas a Murguía*. Vol. 1. A Coruña: Real Academia Galega / Fundación Barrié. <https://doi.org/10.32766/rag.166>
- Barreiro Fernández, Xosé Ramón e Axeitos Agrelo, Xosé Luís, eds. (2005). *Cartas a Murguía*. Vol. 2. A Coruña: Real Academia Galega / Fundación Barrié <https://doi.org/10.32766/rag.194>
- Beramendi González, Justo (2007). *De provincia a nación. Historia do galeguismo político*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Cirujano Marín, Paloma; Pérez Garzón, Juan Sisinio; e Elorriaga Planes, Teresa (1984). *Historiografía y nacionalismo español, 1834-1868*. Madrid: CSIC.
- Durán Iglesias, José Antonio (1999). *A loita pola vida (1833-1923). Conflictos e tenruras de Manuel Murguía*. A Coruña: Real Academia Galega / Caixa Galicia. <https://doi.org/10.32766/rag.149>
- Ferreiro Fernández, Manuel (1991). *Pondal: do dandysmo á loucura (biografía e correspondencia)*. Santiago de Compostela: Laidvento.
- Fontana i Lázaro, Josep (1988). *La fi de l'Antic Règim i la industrialització (1787-1868)*. Barcelona: Edicións 62. É o vol. 5 de: *História de Catalunya*, dirixida por Pierre Vilar.
- Fox, E. Inman (1997). *La invención de España*. Madrid: Cátedra.
- Jover Zamora, José María (1981). Introducción. En: Joaquín Tomás Villarroja [et al.] *La era isabelina y el sexenio democrático, 1834-1874*. Madrid: Espasa-Calpe. É o volume XXXIV de: *Historia de España Menéndez Pidal*, dirixida por José María Jover Zamora.
- Lafuente Zamalloa, Modesto (1877 [1850-1867]). *Historia general de España, desde los tiempos primitivos hasta nuestros días*. Barcelona: Muntaner y Simón.
- Máiz Suárez, Ramón (1984). *O rexionalismo galego*. Sada: Edicións do Castro.
- Michonneau, Stéphane (1999). Políticas de memoria en Barcelona a finales del siglo XIX. *Ayer*. 35, 101-120.
- Mónica, Maria Filomena, ed. (2000). *Correspondência entre D. Pedro V e o seu tio, o príncipe Alberto*. Lisboa: Quetzal Editores.

- Murguía, Manuel (1974). *Política y sociedad en Galicia*. Madrid: Akal.
- Murguía, Manuel (1979 [1901]). *Historia de Galicia*. La Gran Enciclopedia Vasca.
- Murguía, Manuel (2000a). *Murguía e La Voz de Galicia*. A Coruña: Biblioteca Gallega.
- Murguía, Manuel (2000b [1888]). *Galicia*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Nora, Pierre (1986). *Les lieux de memoire. La Nation*. París: Gallimard.
- Peiró Martín, Ignacio (1995). *Los guardianes de la Historia*. Zaragoza: Instituto Fernando el Católico.
- Peiró Martín, Ignacio e Pasamar Alzuria, Gonzalo Vicente (1996). *La Escuela Superior de Diplomática. Los archiveros en la historiografía española contemporánea*. Madrid: ANABAD - La Muralla.
- Ribalta Copete, Aurelio (1888). Don Manuel Murguía. *Galicia. Revista Regional*. 12, 643-655.
- Risco, Vicente (1976 [1933]). Manuel Murguía, en *Arquivos do Seminario de Estudos Galegos*. Vigo: Galaxia.
- Ruiz Torres, Pedro, ed. (2000). *Discursos sobre la Historia. Lecciones de apertura de curso en la Universidad de Valencia, 1870-1937*. Valencia: Universitat de Valencia.
- Thom, Martin (1999). *Repúblicas, naciones y tribus*. Xixón: Trea.
- Torgal, Luís Reis; Mendes, José Maria Amado; e Catroga, Fernando (1998). *História da História em Portugal, séculos XIX-XX*. Coímbra: Temas e Debates.
- Villares Paz, Ramón (2005). Nacionalismo e Historia en la España del siglo XIX. En: Fernando García de Cortázar [et al.], *Nacionalismos e historia*. Valladolid: Universidad de Valladolid, 87-110.
- Villares Paz, Ramón (2017). *Identidade e afectos patrios*. Vigo: Galaxia.